

Драган Шапоњић
ТАЈНЕ БРЕСТА

Уредник
Зоран Колунџија

Драган Шапоњић

ТАЈНЕ БРЕСТА

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

ПОСВЕЋЕНО МОМ ЗАВИЧАЈУ

Уводно поглавље

ВРЕМЕ

Роман се пише у двадесет првом столећу, промене у друштву су велике, несхватљивом брзином се мења начин живота и стандард, рад и средства рада у свим областима у техничко-технолошком смислу. Друштвене разлике су повећане. Богатство је сконцентрисано у све мање руку, а сиромашних је све више. Демократске институције су надјачане аутократијом. Тектонска су померања становништва, нове повезаности и супротстављености повезано са измењеним жељама и тежњама појединца. Европа стари јер је продужена дужина животног века.

Рађање и умирање је константа која потврђује проток времена. Међутим, између рађања и умирања постоји живот, који траје у времену и простору. Живот, појам за битисање између рађања и смрти, је неисцрпна тема за сва времена. Временом се мења начин живота, нови људи – нови живот, али неке појаве, као што је колективна свест о идентитету, љубав и мржња, битни су за свако доба, за све људе који се рађају и умиру, остају и трају, у сличном или мало модернијем облику.

У времену се не мења све, јер у појединим заједницама и просторима, по неким битним питањима живота, нарочито друштвени односи међу народима, нису много далеко одмакли од претходног столећа, или још горе, код неких су

залеђени као на крају деветнаестог века. Постоје одређене друштвене теме које не подлежу променама адекватно на претку у другим, много значајнијим, областима друштва. То је привлачна тема за размишљање и разлог за приказивање прошлости која се и даље упорно држи као садашњост у промењеним савременим приликама.

Приказ живота и догађаја у Србији у другој половини, или тачније при крају, деветнаестог и почетком двадесетог века, вишестрано је користан, јер може допринети избегавању неспоразума, па чак и међусобних сударања. Разумети, на основу искуства из прошлости, значи живот у садашњости учинити нормалнијим, изоставити заблуде засноване на *-измима* и искључивости, прихватити напредно што живот појединца чини слободним, садржајнијим и лепшим.

Писац дугује да читаоцима понуди разумне разлоге, зашто на крају прве четвртине двадесет првог века треба читати роман из прошлости коју савремени читалац не може памтити, о некадашњој стварности, људима и њиховим животним циљевима, догађајима, политици и друштвеним сукобима.

Одговор није једноставан, покушај следи у уводном одељку романа, па аутор моли да га читаоци, углавном не прескачу, зато што је нужен за разумевање садржаја романа и поруке коју носи. Млађим читаоцима се може учинити досадним, незанимљивим, све док самим читањем наредних поглавља не схвате, да је то био само привид.

Свако време има своје догађаје и своје људе, али не треба изгубити из вида да догађаје опредељују људи у датим околностима. Људи са свим својим особинама, различитим карактерима, интересима, културом, навикама и, нарочито, амбицијама.

Моравском Србијом протутњали су устанци и буне. Први и Други српски устанак само су делимично довели до ослобођења од турске власти. Завршетком устаничких борби, слобода није у потпуности остварена. Окупаторска власт није замењена домаћом влашћу са сувереним овлашћењима. Турска власт се упорно држала, и одступала корак по корак, па се поново враћала у неком другом облику, стално доказујући да се претходни векови не могу лако и брзо заборавити. Са Турцима је тако било од Косовског боја, када се после победе повукоше натраг и поражени Срби, разједињени и подељени, помислише да су победили. Не обраћајући пажњу на различит приказ погибдије цара Лазара, неспорно је да је Моравска Србија после Боја на Косову остала без владара. Исто тако и око убиства султана Мурата постоје разне верзије, али то не доводи у питање да је Турска изгубила једног султана и одмах добила другог. Две највише главе су одсечене, али српска држава нема наследника цара Лазара, који би владао обједињеном пораженom Србијом. Муратов син одсеца главу рођеном брату, да би сигурно владао, не само Турском, него и освојеним територијама. У Моравској Србији, властела се дели и коначно прихвата вазалски однос. Сва ова догађања имају велики утицај на цивилизацијски напредак у будућности.

Почев од 1817. године, део по део Србије се ослобађа од Турака коначним исељавањем из градова, али Османлије и Порта не напуштају утицај на најважније одлуке у Србији. У Милошевој кнежевини Србији на северу су градови Београд, Шабац и Смедерево; у Шумадији Крагујевац; Краљево на западу, Ваљево и Ужице. Петнаест година после окончања Другог српског устанка Кнежевина се проширује на запад, до Дрине на југу, део Старог Влаха и Крушевац, а на истоку на Неготинску крајину. Тек од 1878. године под

Кнежевину потпадају јужни делови са Нишом, укључујући и Врање. На тим територијама проглашена је Краљевина Србија. Са књазом Милошем и династијом Обреновића почиње ново доба, који би се у односу на прошлост, помодарски, могло назвати модерном Србијом. Српска држава настаје само на делу територије на којој живе Срби. Срби су измешани са другим народима на много широј територији од малене Кнежевине. То је чињеница која ће дуготрајно утицати на историјске догађаје Балкана, па делимично и Средње Европе.

Код Срба, нарочито који су остали под окупацијом, или су живели ван Србије, све се више испољавају жеље и интереси за уједињење свих Срба у једну државу. На политику у Србији битније утичу досељени Срби у првој и другој генерацији. Неки су учествовали у устаничким борбама, али бројни су борци за уједињену Србију међу каснијим досељеницима.

Трагови робовања под Турцима задржани су у народу, језику, култури, обичајима, навикама, јелима, односима међу људима и много чему другом мање-више видљивом. Касније генерације, кад год затреба, оправдање за садашњост траже у прошлости робовања под Турцима.

Уобичајено се, до данашњег дана, користи изговор, како код обичног света, а неретко и код учених људи и налази оправдање да су Турци криви за лоше навике, односе и некултуру која се и данас испољава.

„Није чудо што је тако! То је што смо били петсто година под Турцима.”

Пет стотина година је много, али лепо звучи. Дobar изговор и оправдање свега што је примитивизам, заосталост, бахатост, грамзивост, насилност, непоштовање цивилизацијских тековина, лењост и насилно посезање за туђим,

или било шта друго што не ваља у друштву. Свиђало се то нама или не, истина је да су трагови тог времена присутни у менталитету српског друштва и да тешко одступају.

Друга половина деветнаестог века је значајно време, када се у Србији догађају крупне територијалне, политичке и друштвене промене. И поред тешке заосталости, Србија добија поједине атрибуте модерне државе. Народ постаје политички субјект. Сељачка Србија, у бунама и устанцима, имала је, по знању и образовању сељачке вође, који постају владари са тежњом да од њих настану династије. Владари се мењају, а поделе народа на присталице једне или друге народно-сељачке устаничке династије, трају. Одсечена глава зачетника прве династије, окајава се и обележава дрвеном црквом Покајницом. У покајање кнеза Милоша једни верују и оправдавају убиство Карађорђа као нужност, док други убиство не опраштају. Завере против владара, једне или друге династије, редовна су појава. Груписање противника везивано је и за то да ли су им са друге стране русофили, па се онда осуђује тобожња издаја Русије, или су присталице Порте на коју су се навикли ослањати. Као у свим приликама када се мењају владари, посебно династије, догађају се велике промене људи, врше се смене, осуде, кажњавања, протеривања и друге врсте освете и својеволжности својствене свакој власти. Унутрашње поделе настале на размеђи два српска устанка стално постоје и проширују се, мотивисане текућим догађајима. Стране се бирају не само према прошлости, него чешће према садашњим интересима који се желе остварити. Подела на љубитеље Карађорђевића или Обреновића, у Србији од друге половине деветнаестог века, је у темељу политичког опредељења и деловања. Бити присталица једне или друге династије, лично је опредељење, разумљиво сваком неписменом и писменом човеку, се-

љаку, трговцу, занатлији, школарцу и свештеном лицу. Док потомци династија постоје, постоји и шанса да се једна од њих нађе на врху власти, а уз њих и могућност да се њихове присталице докопају моћи. Ипак, поделе по династијама нису трајне. То је променљива категорија. Може се прећи и на другу страну, зависно од тренутка и могућности да се нешто постигне. Корист и жеља за моћи, наравно, мењају политичко опредељење. Један пут се истичу заслуге, велича једна у односу на другу династију, док други пут прича иде обрнуто.

Србија је сељачка земља, са српским становништвом и малим бројем других националности. Зато није чудно, што у сељачки слој становништва, који првенствено гледа свој интерес, улази интересна политика, све политичке разлике у гледању на државу и друштво и то баш на подели на присталице једне или друге устаничке династије.

Могло би се рећи да су прве политичке партије у Србији, везане за личност, а не за идеје. Још је рано да се нове идеје шире укорене у друштво, оне ће полако долазити са образовањем и новим људима, спремним да заузму позиције, власт и моћ у модерној држави која настаје. Малобројни школовани, углавном млађи људи, са собом носе нове либералне идеје, покупљене по европским школама, великим делом у Француској и бечким кафанама. Треба времена да они са својим идејама допру до глава сасвим сељачке и неписмене, необразоване Србије.

На темељу династичке поделе у другој половини деветнаестог века одређиван је владалац, влада, окружна, среска и општинска власт, а доста често и сеоска самоуправа. По страни није било ни свештенство. Напротив, после Милошеве владавине, често је црквена власт опредељивала врховну световну власт, а битно утицала на ниже

нивое власти. Реални положај цркве и свештенства битно се разликују за време Књаза и после њега. Књаз Милош је имао одлучујући утицај на именовање архиепископа и није дозвољавао да црква, посебно манастири, располажу значајним средствима, тако да су зависили од његове помоћи. Књаз Милош је користио цркву да влада и у томе успевао – милом или силом. Он није презао да према високим црквеним поглаварима предузима драстичне мере. Када би посумњао у њихову верност, поступао је на исти начин као и са противницима у световној власти. Цркву је користио као средство за лакше владање народом. Тек, после његовог одласка са власти, црквена хијерархија јача у односу на световну власт. Црквена власт је тежила да преко вере битно опредељује понашање световне власти. Црква је имала трајно упориште у свим слојевима народа. Није у питању само вера, него и значајан, дуготрајан уплив цркве у свакодневни живот кроз обичаје, црквене обреде од крштења до опела, празноверје и традицију. Томе је доприносила укорењена склоност српског народа ка мистици. Православље је прихватило мистику још од паганских богова, али дајући мистици други правац. Хришћански свеци у православљу постају скоро сви средњовековни владари. Свецима се приписују чудесне мистичне моћи, па и њиховим земним остацима. У народу су познати: Свети Илија као громовник, Марија је огњена, Свети Никола господар мора и вода, Трифун винограда, љубави, и многи други. Религиозни живот српског сељака се споро мења, како се мењају друштвене прилике и наступа образовање. Православна црква страхује од новина које доноси наука, конзервативно се држи старих канона, одбија новине, као да нова сазнања не постоје. Када дође у сукоб са научним сазнањима, наука није у праву, кад год угрожава црквена учења.

Историјска чињеница из овог времена, која се ретко као безначајна помиње, да је Турска после Париског мира, половином деветнаестог века, са највишег врха власти објавила закон о пуној равноправности између муслимана и хришћана. Међутим, сваки закон нема значаја ако се не примењује. Закон који регулише дуговечне верске односе, није могао брзо и лако, битно променити реалност, уврежене навике и успостављени вековни повлашћени положај муслимана. Верски односи у народу задржавани су у навикнутим обичајним правилима. Православни хришћани чине већину у Србији и политички су окупљени, још увек у већини, око цркве. У Србији политичку стварност карактерисала је грабеж за власт и утицај, осветољубивост, тражење награда са династичку верност. Из тога нису били изузети ни млади школовани либерални, или конзервативни интелектуалци приспели из страних школа и европских градова. У Србији се јавила стара и вечита тема сукоба старих и младих. Стари окићени устаничким заслугама, нерадо су се уклањали са важних места и на сваки начин се супротстављали наглим реформама и променама. Нарочито променама које су подразумевале њихово померање са руководећих положаја у друштву и успостављање нових односа у држави.

Градове и села настајују нове генерације, које уз културу задржану од својих предака, прихватају понешто, што доносе ветрови нове цивилизације, све то прожимају и усклађују са наслеђем од предака, стварајући нове обрасце живљења и понашања.

Ипак, прва индустријска револуција заобишла је Србију. Крупне промене у производњи, прелазак са мануфактурне на индустријску производњу, касниле су цео век. То што се у производњи у свету догађало у другој половини

осамнаестог века, у Србију је почело доспевати у другој половини деветнаестог. Парна машина заменила је ручне производне методе машинским; напредак науке доноси многе хемијске производе; текстилна индустрија је постала водећа у утицају на промене код становништва. У западним европским земљама нове технологије су примењиване у производњи, саобраћају па и пољопривреди у другој половини осамнаестог века, и утицале да се до половине деветнаестог века темељно промене економске, политичке и укупне друштвене прилике, стварајући услове за настанак нових политичких односа и система.

Колико се може у ово време сагледати, Србија не жели да се опрости од деветнаестог века. Тада је преовлађивала борба за коначно ослобођење од туђинске власти, уз стварање националне територије уједињеног Српског народа, стварања српске нације на ширем простору где су Срби дуго времена живели под утицајем других култура, језика и обичаја, уз полетни национализам који је био прикладан времену и укупном окружењу и цивилизацијским захтевима тог времена. Прошли догађаји, па и у време писања овог романа, као да деветнаести век није прошао. Држава Србија је и даље централно политичко питање српске нације, обједињавања свих Срба у једној држави, што неминовно води у сукобљавање са суседним народима око територија, сукобљавања са сопственим грађанима. Појединци стичу политичке позиције у држави лажним патриотизмом, који се огледа у залагању и сталним наметањем у отворено или прикривено, једна нација у једној држави. Срби, ма где били и са ким год живели, део су Србије, српске државе, њени равноправни, понекад и мало равноправнији, држављани. Односи се мере кроз истицање патриотизма, што обавезно тражи стављање Српског народа испред сваког другог, по-

себно народа са којима се живи, или су у комшилуку. Каријерне патриоте се прикривају и заклањају флоскулама: „Ми друге народе поштујемо, не дирамо у њихова права, али Срби су један народ, ма где да живи, увек у заштити државе Србије”. Дилеме постоје и изгледа због основног политичког питања нације у односу на људска права и слободе, однос партија и власти, долажење до сагласности о значајним уставним питањима и обезбеђења привредног и друштвеног развоја и одређивања правца у међународним односима. Нове генерације, по свој прилици, не виде шансу за свој живот у таквим друштвеним приликама, па се упућују у свет. А држава се може упутити: Европа, Америка, Русија. Куда се упутити? Од кога и од чега све, таква одлука зависи?

Да ли су Моравска Србија и село Спасојевац тамо где су некада били, или су кренули у будућност олакшани за терет прошлости?

I

СПАСОЈЕВАЦ

Село Спасојевац смештено уз брда крај Мораве, у свему је слично многобројним селима Моравске Србије. У народу се усталило, јер је тако лакше за изговор, да се све Мораве и Моравице називају Морава. Прошао је цео век од кад село Трбовац носи име Спасојевац. У селу нема живих који памте да је селом тада харала куга и да је трећина села помрла, једна трећина се одселила, а село се постепено настањивало новим људима. Од некадашњег Трбовца ни половина мештана није остала у селу. Остали мештани у таласима су насељавани из разних крајева. Староседеоци су дошљаке називали по крају из кога су долазили. Старовласи, Црногорци, Херцеговци, Босанци, Косовари, а било је неколико фамилија Цинцара и Цигана. Нека разлика између староседеоца и дошљака није успостављена, с тим што су староседеоци били богатији, били су скућени, док је дошљацима тек предстојао рад и напор на подизању домаћинства, што је трајало обично једну генерацију. Прва генерација је највише терета подносила и највише труда улагала, користећи се свим средствима да стекне имовинску сигурност својој породици.

Други пут, после буна и устанака, село је поново остало полупразно. Сада је насељавање текло убрзаније. Уз

котлину уз Мораву староседеоци нису градили куће, јер је сваке године уз саму реку земља била плавна, а повремено се догађало да се и цела котлина нађе под водом. Само најстарији у селу су памтили неку од ретких великих поплава. Досељеници су тражили слободан простор, кога највише беше крај Мораве и на другом крају брда, испод Голупца. За неколико година ово село крај Мораве попунили су нови дошљаци. Нови људи мењали су село. Са собом су донели неку нову енергију, нешто другачије тежње, обичаје и културне навике. Не само да је становништво порасло по броју, него и по богатству. Придошлице су долазиле појединачно или као породице, током више година, постепено. У почетку, док је околина била под Турцима долазили су пребези, а касније се досељавају породице са свом покретном имовином. Дошљаци су стално били у мањини, принуђени да се уклапају у нову средину, прихватајући локалне обичаје, понашање, језик постепено и облачење, начин обраде земље, гајења стоке и сејања култура. У Спасојевцу је преовладавао ијекавски говор. Придошлице, нарочито из Старог Влаха са собом су у изговору донели више турцизма, они из других крајева своја наречја и изразе, али и неке нове обичаје. Црногорци су упорно задржавали свој специфични изговор, посебне речи и укрупњено понашање иза кога су сакривали све мане. Стигла су нова јела и навике које су се мешале са постојећим и делимично прихватане од староседелца, и међусобним прожимањем настајао је нови културни миље. Нарастање паланке и отварање школа, трговина и занатских радњи, заинтересовало је богатије из сеоског окружења да граде куће у паланци, да школују децу, која се више нису враћала у село. Тако је у селу бивало све више дошљака, а мање староседеоца.

Село мења изглед, мада се у градњи задржава стари обичај. Куће у селу су раштркане, граде се уз имање, обично негде око средине имања, на пробраној заравни, окренутој према истоку. Домаћини нове куће са подрумом, зидају од цигле са већим стакленим прозорима и покривком од црепа. Већина старијих кућа је покривена каменом плочом, или за покривку имају цреп у виду поклопца. То је једноставан цреп добијен уздужним савијањем по средини правоугаоне глинене плоче, која је на врху ужа, а при крају шира. Први ред црепова се ређа по крову окренути на горе и прекривају другим црепом окренутим на доле. Доњи поклопац је левак преко кога са вода слива, а горњи служи да затвори спојеве доњих црепова како би се вода преливала. Тај једноставни цреп израђивали су црепари дошли са југа Србије, које су мештани звали *буџараши*. Међутим, и даље се углавном, задржава стара градња: једна половина куће је и даље од дрва на са огњиштем на средини и друга половина зидана са две или више соба. Само понека грађевина зидана је на темељу од камена са подрумом, а даље циглом и покривана равним модерним црепом.

Поред уобичајеног грнчарског и дрвеног посуђа, све више се користи метално или керамичко посуђе, тањира и шољице за кафу, стаклене чаше. Створена је навика да се обавезно пре јела перу руке, пред спавање ноге, шишање косе на краће и бријање скоро редовно, односно бар једанпут недељно.

Мушкарци поред сукнене одеће имају и другу, „стојећу”, од чоје или штофа, жене имају, осим ткане народне ношње, сукње, блузе, хаљине и мараме од памука и свиле. Сада се у авлијама, које се све чешће у разговору називају двориштима, подижу нови економски објекти, сушаре за месо и шљиве, магацински објекти за пољопривредне производе и штале за крупну рогату стоку.

У селу је црква, са великом парохијом, изграђена у прошлом веку после помора куге и промене имена села. У парохију је пред крај века дошао један млад, амбициозан свештеник. Око себе је окупио младе људе из целе парохије, па је организовао уређење простора око цркве и изградњу новог парохијског дома. Успео је да доведе мајсторе, фрескописце и да унутрашњост цркве уреди.

У суседном Кликовцу је основна школа са четири разреда, саграђена пре десетину година за три околна села. У школу иду скоро сва мушка и нешто мање женска деца. У школи раде четири учитеља и послужитељ. Општина добија недовољно пара за издржавање учитеља и трошкове школе, па се део средстава прикупља у селима. Сељаци довлаче дрва за зиму, како за учионице тако и за станове учитеља.

Преко Мораве на уздигнутој заравни, стоје зидине некадашњег манастира. Сачувана је само црква задужбина Немањића, око које из земље провирују трагови манастирских зидина. Од манастирских остатака на заравни, па уз калдрмисани пут настаје паланка са више дућана, кафана, неколико абацијских, грнчарских, ћурчијских и опанчарских радњи. Кнез, каснији краљ Милан Обреновића својим указом велики број паланки у Србији прогласио је варошицама, па је тако и насеље крај Мораве званично проглашено за варошицу. У центру је Лалина берберница, дошљака са оне стране Саве, није се знало да ли је био Хрват или Чех. Одмах по доласку, оженио се једном удовицом, брзо се сродио са њеном фамилијом и постао омиљен, мада су га пратила и многа погрдна имена. Није га љутило кад чује погрдно име „Шваба” и друга. Трудио се да са свима одржава пријатељске односе и да му долазе као муштерије. Знао је и да поломљену ногу или руку утегне и завије, да рану